

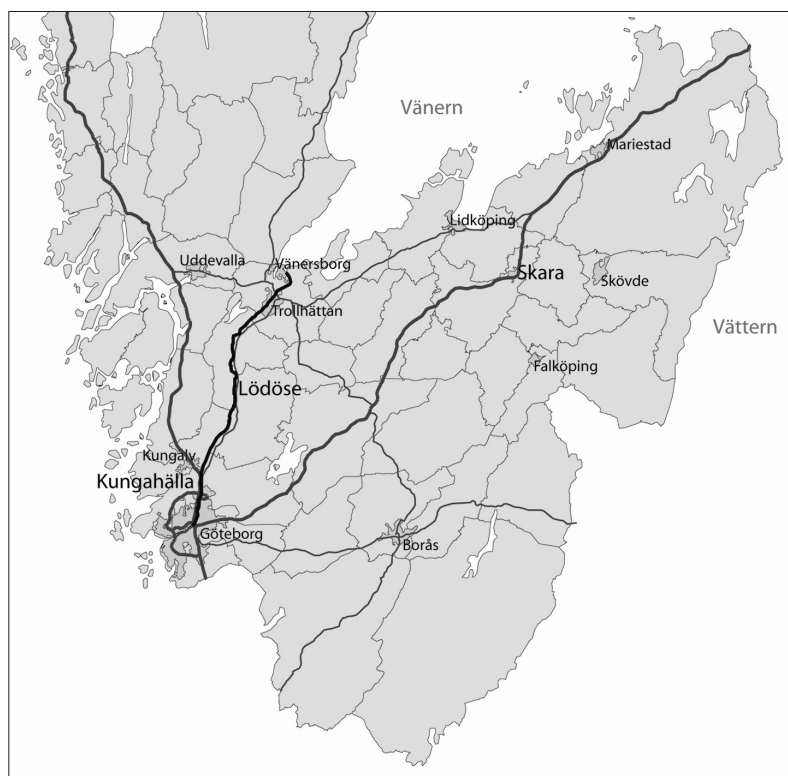

Kungahälla, Lödöse och Skara

– om urbanisering i ett tidigmedeltida gränsland

I nuvarande Västsverige tillkom tre städer redan under 1000-talet. De kommer till vid en tidpunkt när de territoriella nordiska landgränserna ännu inte med säkerhet var etablerade i området. Allt tyder på att det var flera olika typer av maktintressenter som agerade här, med syfte att markera sin närvaro och sina anspråk i området.

Kungahälla anlades längst ute vid kusten, på stranden av Nordre älv, den norra av Göta älvs båda mynningsarmar. Etableringen har, framför allt på grund av läget och namnet förknippats med den norska kungamaktens intressen. Kungahälla nämns i flera sammanhang i de norska

Figur 1. Karta över Västsverige och läget för städerna Kungahälla, Lödöse och Skara.

kungasagorna och ofta på ett sådant sätt att man haft anledning att tro att dess ursprung går betydligt längre tillbaka än till 1000-talets slut. Arkeologiska undersökningar på platsen har dock visat att de äldsta kulturlagren och bebyggelsepåren har daterats just till tiden strax före år 1100 (Andersson et al. 2001; Carlsson 2007a:99 f) (Fig. 1).

Lödöse etablerades vid samma tid, knappt 20 km längre norrut, också den belägen invid Göta älv, på dess östra strand. Bebyggelsen låg mellan Ljudaåns både mynningsarmar, där de rinner ut i Göta älv, den å som sannolikt gett upphov till stadens namn. Man kan ana att etableringen snarast har tillkommit på initiativ av de politiska krafter som främst agerat i de områden som senare blev Sverige, och Lödöses läge vid älven har senare gjort att stadens roll som porten för handel och kontakter mot Nordsjöområdet för hela det svenska riket ofta fokuserats (Carlsson 2007a:75 f).

Skara ligger i de centrala östra delarna av Västergötland i ett område där traktens medeltida vägnät löper samman. På platsen för den medeltida stadsbebyggelsen har man nu funnit spår av aktiviteter redan under 700–800-talen och några av de medeltida gatorna tycks ha funnits före den äldsta stadsbebyggelsen anlades. Den urbana bebyggelsen har daterats till 1000-talets början. Enligt Adam av Bremens krönika *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* uppfördes då också den äldsta biskopskyrkan inom nuvarande Sveriges gränser samt ytterligare minst två kyrkor i staden. Samtidigt startade ett intensivt stenkyrkobyggande i den närmast omgivande bygden (Carlsson 2007b).

Den arkeologiska verksamheten startade tidigt i nuvarande Västsverige. Redan under 1800-talets slut och 1900-talets början gjordes arkeologiska observationer och undersökningar på alla tre platserna. Då var det framför allt de manifesta lämningarna som tilldrog sig intresse. Delar av stadskyrkorna, klostren och borgarna undersöktes. I någon mån skedde även undersökningar av de profana kulturlagren men även de betraktades på sätt och vis som monumentala anläggningar, och byggnadslämningar och fyndmaterial dokumenterades nästan enbart i förhållande till horisontalplanet, medan stratigrafier, kulturlageravsättningar och de kontextuella sammanhangen sällan uppmärksammades.

I min avhandling kring tidig medeltid i Västsverige har jag presenterat de arkeologiska materialen från dessa tre platser, i syfte att identifiera och diskutera orternas olika karaktär och hur dessa skiftat över tid. Där diskuterar jag också mer ingående vilka olika typer av krafter som påverkat utvecklingen under perioden 1000–1300, då de territoriella gränserna mellan Sverige, Norge och Danmark etablerades just i Västsverige (Carlsson 2007a:51 f).

I de arkeologiska stadsmaterialen kan man identifiera fem i stort sett samtida förändringsskeden. Denna indelning bygger framför allt på dokumenterade förändringar av bebyggelsens karaktär, t.ex. justeringar av stadsplan, byggnadstekniker och materialval. Man har också registrerat förändringar av verksamheterna på stadsgårdarna. Så har t.ex. att nya typer av hantverk etablerats, omfattningen av verksamheterna har ökat eller minskat och man har flyttat verksamheter mellan olika delar av stadsområdena. Till detta kommer också etableringen av speciella institutioner, t.ex. kyrkor, kloster och borganläggningar, uppgifter som är hämtade både i skriftligt källmaterial och i arkeologiskt källmaterial.

Förändringarna har tagit sig något olika uttryck i de olika städerna och över tiden, och de äldsta lämningarna i Skara tycks vara något äldre än de i Lödöse och i Kungahälla. I stort sammanfaller förändringsskedena i tid, och det finns anledning att tro att de avspeglar

förändringar som hör samman med de maktaktörer som agerade i området. De förändringar som identifierats bygger på olika typer av spår av maktaktörernas ambitioner, både i skriftligt och arkeologiskt material, men också på spår som visar hur dessa ambitioner mottogs, det vill säga realiserades av stadsborna.

I avhandlingen diskuterar jag också material från drygt 500 s.k. centrala kyrkplatser i Västergötland. Även i dessa material kan man se spår av liknande och samtidiga förändringsskeden som i städerna, något som gjort att jag fokuserat arbetet på att diskutera olika typer av aktörer som agerat i området främst de med politiska respektive religiösa ambitioner.

Tidshorisonter i Kungahälla

Kungahälla omtalas ett flertal gången i skiftligt material från tidig medeltid. Platsen nämns ofta i de norska Kungasagorna och i sådana sammanhang och på ett sådant sätt att man haft anledning att tro att staden existerade långt före år 1000.

Under åren 1985–94 gjordes en rad arkeologiska undersökningar, inom ramen för ett arkeologiskt projekt kring Kungahälla. Projektets främsta syfte var att dokumentera och datera de äldsta lämningarna inom det medeltida stadsområdet (Andersson et al. 2001). De undersökningar som gjordes visade att de äldsta bebyggelselämningarna låg i den östra delen av det senmedeltida stadsområdet. Tomtdiken och kraftigt brända trägolv dokumenterades på en begränsad yta. Fyndmaterialet tyder på en miljö med en viss exklusivitet, med inslag av östliga kontakter och med dateringar till 1000-talets senare del. Just det området tycks därefter ha stått obebyggt fram till sent 1200-tal (Rytter 2001a).

Snorri Sturlasson talar om en borg i staden, en anläggning av trä som brändes ner i grunden år 1134–35. Han skriver att kastellet uppfördes när Sigurd kom hem från sin färd till Jerusalem redan år 1111. Han skriver också att Sigurd Jorsalafar invigde en Helga Korskyrka i staden år 1127. Man har antagit att denna byggnad legat uppe på den kulle, där ett augustinerkloster byggdes under 1100-talets senare del. Inga arkeologiska spår av vare sig borgen eller kyrkan har påträffats, så när som på ett diffust odaterat brandlager under klostermurarna (Lundberg 1942:78 f; Anderson 1981:11 f; Carlsson 1990b; Snorri:III:203, 219; Jonasson 2001:179; Stibeus 2001:15 och 149 ff).

Längre ner mot strandkanten har man däremot dokumenterat spår bl.a. av ett tidigmedeltida långhus och ett kraftigt träskott tomtdike. Dessa bebyggelse rester låg ca. 100 m väster om de äldre bebyggelse spåren. Intill byggnadslämningarna påträffades stora mängder spillmaterial efter bearbetning av renhorn. Fyndmaterialet och inte minst keramiken visar på västliga kontakter och på en förhållandevis stor konsumtion, fullt jämförbar med de centrala delarna av det i det närbelägna Lödöse. Kvaliteten och kvantiteten på fyndmaterialen har uppmärksamats och det antyder en konsumtion som snarast hör hemma i ett speciellt överklasskikt. De dendrokronologiska dateringarna av byggnadsvirket visar, att det sannolikt avverksats år 1138 eller 1139. Det ligger då nära till hands att sätta tillkomsten av dessa byggnader i samband med den av Snorre Sturlasson omtalade förödelsen av staden vid 1130-talets mitt (Rytter 2001b:43 f; Snorri del III:230).

Vid en undersökning 1994 påträffades också delar av västmuren till en murad äldre tidigare okänd stenkyrka i området mellan stadsbebyggelsen och den s.k. klosterkullen. Nära

murresterna låg ett par gravar från samma skede, och byggnaden skulle kunna vara en efterföljare till den nerbrända Helga korskyrkan. Den äldre kyrkostrukturen i Kungahälla är i övrigt mycket oklar (Jonasson 2001:175 ff).

Under 1100-talets senare del förändrades stadsbebyggelsen, då byggnader främst i ramverksteknik uppfördes, byggnader med en tydlig rumsindelning (Rytter 2001b:44 f samt fig. 10). Hornhantverket tycks ha intensifierats men råmaterialet bestod fortfarande till 95% av renhorn, sannolikt insamlat längre norrut i Norge. Här påträffades stora mängder avfall, halvfärdiga och färdiga produkter precis intill byggnaderna. I området noterades också spår av en relativt omfattande bronsgjuteriverksamhet, spår efter tillverkning av glaspärlor samt blyspill och ett stort antal blyvikter i olika storlekar (Rytter 2001b:29 ff, 75 ff).

Keramiken visar på fortsatt rika internationella kontakter, främst med Nordtyskland, England men också med de nordvästra delarna av Frankrike. Keramikmaterialen är förhållandevis stora och påminner mest om materialen från Lödöse, mycket olika materialen från Skara vid samma tid (Carlsson 2001a:57 ff). Djurbensmaterialen antyder både organiserat djuphavsfiske och omfattande oxdrift redan under 1100-talets senare del. Maria Vretemark som bearbetat djurbensmaterialen skriver att «så tidiga arkeologiska belägg för oxhandel i övrigt är ovanliga» (Vretemark 2001:111 ff). I Kungahälla grundades som sagt ett augustinerkloster sannolikt redan under 1160–70-talen. Det var det äldsta klostret i området och det fick snabbt stora jordegendomar i trakten. Augustinerorden hade en nära koppling till de dåvarande elitskikten och en sådan anläggning svarar väl mot de tecken på en viss «lyxkonsumtion» som noteras för övrigt i staden.

Omkring sekelskiftet 1200 skedde smärre omstruktureringar av bebyggelsen, men själva planen och verksamheterna förändras inte nämnvärt, varken till inriktning eller till omfattning jämfört med 1100-talets slutskede. De stora förändringarna står Håkon Håkonsson för, när han anlägger i en ny borganläggning på Ragnhildsholmen, en kulle strax söder om Nordre älv mitt för stadsområdet. Borgen är nämnd i skriftliga källor mellan åren 1257–1319. Även de arkeologiska fyndmaterialen från borgområdet talar för liknande dateringar. Han möjliggjorde också för franciskanerna att anlägga ett kloster i staden och han lät rusta upp det äldre augustinerklostret. De undersökta resterna av en tegelugn och en ugnspplats för kalkbränning kan ha hört samman med sådana aktiviteter. Från denna tid härrör också ett stort antal till synes obegagnade mynt, märkta med ett K som hittades redan vid förra sekelskiftet. Det finns inga kända skriftliga uppgifter om mynttillverkning i staden, men att en sådan skett här kan inte helt uteslutas (Andersson & Carlsson 2001:22 ff; Stibeus 2001:162 f).

Både hantverksspår, keramik och andra fynd i stadsmiljön visar på ett fortsatt utbyte med olika handelspartner främst kring Nordsjöområdet. Man kan dock ana att «lyxkonsumtionen» vid den här tiden framför allt var lokaliserade till de större då nyetablerade institutionerna, medan den stadsbebyggelsen i övrigt antagit en mer lokal prägel.

Vid 1200-talets mitt, var den egentliga institutionsstaden Kungahälla ett faktum. Den vanliga stadsbebyggelsen hade då ändrat karaktär, och det finns exempel på byggnader troligen uppförda i knuttimringsteknik. Fyndmaterialen antyder en begränsad konsumtion som liknar den i andra medeltidsstäder. Både byggnadslämningar och föremålsfynd antyder en gles bebyggelse, helt olika både den i Skara och den i Lödöse vid samma tid. En Mariakyrka och en kyrka helgad åt St Nikolaus figurerar i det skriftliga källmaterialet men först under 1300-talets senare delar (DS 3:nr. 2809). En av dessa kan ha påträffats vid undersökningar i de nordvästra

delarna av stadsområdet, där man hittat murrester, fragment av skulptural utsmyckning och delar av en kyrkogård, men attribueringen är oklar (Carlsson 2007a:106 ff).

Redan 1308 startade så byggandet av Bohus fästning, en anläggning som bokstavligen kom att ligga mitt i den senmedeltida skärningspunkten mellan de nordiska rikena (Fig. 2). Borgen blev den politiska stödjepunkten i området sannolikt delvis på staden Kungahällas bekostnad.

Figur 2. Bohus fästning ligger på en hög klippa precis där Göta älv delar i de två mynningsarmarna Göta och Nordre älv. Foto K. Carlsson 2004

Tidshorisonter i Lödöse

Lödöse nämns första gången i ett bevarat skriftligt dokument år 1151–52, då Knut Magnusson landsteg i Lödöse. Namnet Lödöse (Ledus) finns också på mynt tillverkade under Knut Erikssons regeringstid 1167–96. I övrigt saknas skriftliga uppgifter om Lödöse från tiden före 1200-talets mitt, och platsen nämns märkligt nog inte heller i den norska kungasagorna trots att händelser i området vid Göta Älv skildras ett flertal gånger (Carlsson och Ekre 1980:6 f).

De äldsta bebyggelsepåren från Lödöse kan dateras till tiden *strax före år 1100*. De har i huvudsak varit lokaliserade till ett begränsat område som senare kom att utgöra centrum i den medeltida staden. Det låg strax intill den bergsformation som senare kom att utgöra platsen för den medeltida borgen. Materialet från dessa äldsta lager har tolkats som spår av en bebyggelse med en viss exklusivitet, kanske en kungsgård. Dateringarna bygger på dendrokronologiska dateringar av trävirke från de näst äldsta avfallslagren och på en diskussion om en skattad livslängd för den äldsta dokumenterade bebyggelsefasen. (Carlsson 2007a:89 f).

Under *1100-talets början* hade stadsbebyggelsen vuxit markant och förtätats. Bebyggelsen var då tydligt reglerad och gatustråk och tomtgränser hade markerats med diken, hägnader

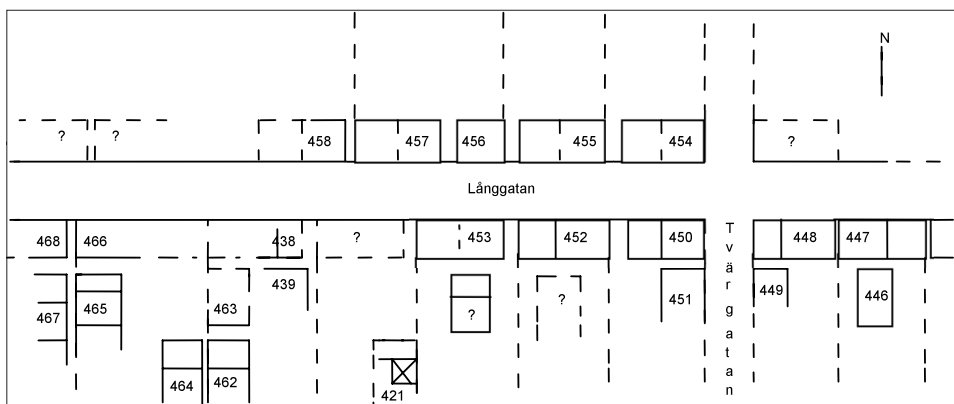
och träbelagda gångbroar. Nästan samtliga byggnader har varit uppförda av välvuxet kraftigt ekvirke med närmast standardiserade former och storlekar.

Spår av omfattande och rikt varierade hantverksaktiviteter har dokumenterats över stora delar av hela stadsytan. Det finns spår av olika typer av t.ex. läderhantverk, ben/hornhantverk, trähantverk t.ex. svarvning och tillverkning av laggkärl, och visst textilhantverk. I en av verkstäderna belägen i de centrala delarna av stadsområdet, för övrigt i det område där de äldsta kungsgårdslignande lämningarna dokumenterats, har man också tillverkat mynt och gjort föremål av renhorn, troligen strax före 1100-talets mitt. De norra delarna av stadsområdet, hade då fortfarande mer bondgårdslignande verksamheter.

Stadsbornas internationella kontakter har lämnat spår bl.a. i form av keramik från flera olika tillverkningsorter främst från Nordsjöområdet, ett material som både till sin omfattning och till sin variation skiljer sig markant från keramiken t.ex. i Skara.

Strax efter 1100-talets mitt har både bebyggelsen och aktiviteterna förändrats flera gånger, tomterna har omdisponerats och det finns spår av både en och tvåvåningsbyggnader. Ekvirke var fortfarande det dominerade byggnadsmaterialet och stav- och skiftesverk var de dominerade konstruktionsteknikerna. De bärande hörn- och väggstolparna i byggnaderna var ofta nergrävda i jorden, med syllarna inpassade och liggande direkt på det fuktiga underlaget. Senare kan vi se att stolparna oftast placerats ridande på syllvirket som låg direkt på marken eller på en gles rad av stenar. Så gott som samtliga bärande stolpar har varit rundbilade, inte fyrkantshuggna. De påminner mer om virkeselement i norska stadsmaterial och i stavkyrkorna än om material både från Skara och från andra samtida medeltidsstäder inom övriga delar av nuvarande Sverige. Knuttimrade byggnader tycks generellt förekomma först senare i Lödöse, men undantag för några stora smedjor i den norra stadsdelen. Detta kan bero på tillgången på byggnadsvirke, där eken lämpade sig bättre för ramverksteknik medan fur och gran framför allt använts för knuttimring.

Under 1100-talets slutskede skedde ytterligare omdisponeringar av verksamheterna i staden, vissa flyttades ut från centrum medan andra flyttades in. Då bebyggdes också stora delar av

Figur 3. Bebyggelse i de centrala delarna av Lödöse har varit mycket regelbunden till sin karaktär och utformning, här ett exempel som visar orienteringen utmed den stora öst-västliga huvudgatan som löpt genom staden parallellt med en av Ljudaåns mynningsarmar som runnit genom staden och vidare ut i Göta Älv i väster, och som sannolikt gett staden dess namn. Ur Augustsson, otryckt manus.

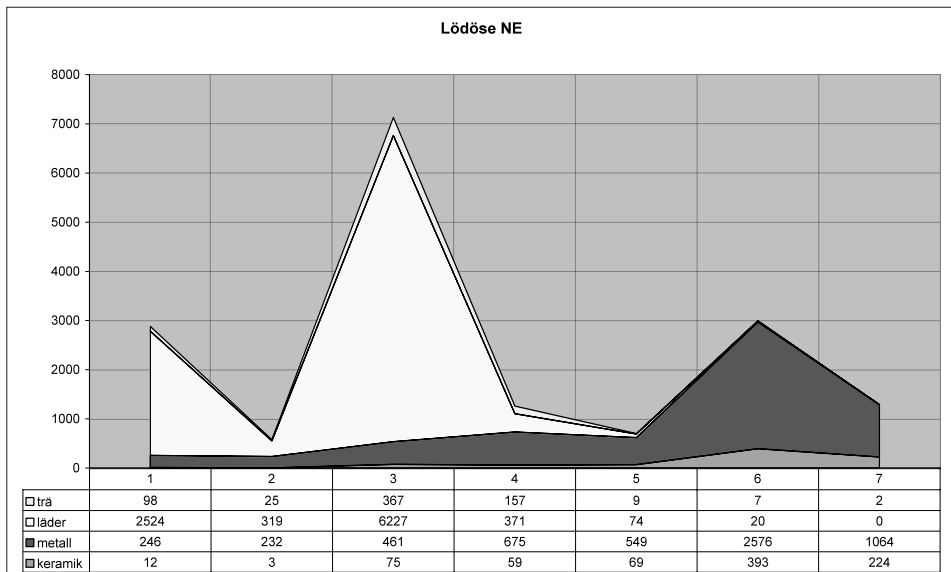
det norra stadsområdet, som nästan uteslutande disponerades för aktiviteter knutna till olika former av metallhantering.

Mynttillverkningen intensifierades och fynd av spill från myntslagning under Knut Erikssons regeringstid har påträffats i samma område där den äldre myntningen bedrivits – en verksamhet som för övrigt tycks ha pågått kontinuerligt och varit relativt stationär fram till omkring år 1300. På en av de brakteatrar som tillverkats under denna tid syns bilden av en borgport, en iakttagelse som tillsammans med en skriftlig uppgift om att man under 1200-talets början brutit ner en kastal/borganläggning i staden har tagits som intäkt för att här kan ha funnits en sådan anläggning, åtminstone under 1100-talets senare del (Carlsson & Ekre 1980:17).

Fyndmaterialen i övrigt, främst keramiken visar på en relativt stor konsumtion av kärl under hela 1100-talet, framför allt jämfört med förhållandena i andra skandinaviska städer. Kärlfragmenten visar också på kontakter med stora delar av Nordeuropa, främst utmed Nordsjökusten och Englands östkust.

De äldsta delarna av S:t Olofs kyrka, som legat i de västra delarna av stadsområdet, inte långt från älvstranden, kan enligt befintliga dateringar vara från denna tid. Attribueringen till den norske helgonkungen S:t Olof är intressant och kan betyda att den är av betydligt äldre datum. (I kyrkogrunnen har delar av en dopfuntsbas påträffats med inskription som talar om att den stått i S:t Olofs kyrka.) (Carlsson 2007a:92 f).

Under 1200-talets början skedde ytterligare omdisponeringar inom stadstomterna, och byggnaderna orienterades allt tydligare utefter gatustråken och byggnader i både en och två våningar förekom utmed den centrala huvudgatan. Kulturlager och fyndmaterialen visar på en överlag fortsatt stor konsumtion, och keramiken antyder en likartad verksamhet och

Figur 4. Diagram som visar förändringar av mängden fyndmaterial mellan de fem olika bebyggelsefaser som redovisats i Lödöse, bilden visar förhållandena i den östra delen av stadsområdet, kallat undersökningsområde NE. Här kan vi se en markant förändring av produktionen på platsen – ett skifte från läderhantverk till metallhantverk, en produktion som präglade stora delar av stadsområdet främst i norr och öster efter ca. år 1200.

likartade kontakter som tidigare. På flera platser inom stadsytan har man också noterat, att verksamheterna flyttats till nya lokaler, och hela den norra stadsdelen samt vissa delar i öster har helt varit inriktade på olika former av metallhantverk. Textil och läderhantverk förkom i de centrala delarna tillsammans med guld- silversmeder och trähantverkare av olika slag.

År 1243 fanns också ett nyetablerat dominikanerkloster i staden och den församlingskyrka som kallats S:t Peder har sannolikt också tillkommit vid den tiden. I de centrala delarna exproprierades mark till förmån för den omfattande borganläggning som då byggdes, en anläggning med flerdubbla vallgravssystem, och en anläggning som på goda grunder har förknippats med Birger Jarl. Han slog också mynt i staden och i en närbelägen verkstad tillverkades läderföremål med kvalificerad dekor, och med detaljer som påminner om Birger Jarls vapen. Fynden låter oss ana en nära koppling mellan verkstaden och Birger Jarl, kanske utförde den personliga beställningsarbeten (Ekre 1993:59 ff; Carlsson 2006:144 f).

Vid denna tid fick Sverige kontroll över den berömda «landkorridoren» ut mot Nordsjön (Olsson 1953), vilket innebar ökade möjligheter att nå den växande trafik som brukar kopplas samman med tillväxten av de s.k. Skånemarknaden och Hansans ökade intresse för Skandinavien. Men det är också då som det uppstår en hel del gränstvister både med Danmark och med Norge. De internationella kontakterna intensifierades och från denna tid fungerar sannolikt Lödöses som «porten mot västerhavet» för hela det nuvarande Västsverige. Detta kan förklara varför Håkon Håkonsson samtidigt låter bygga Ragnhildsholmens borg vid Kungahälla. Borgarna var en styrkedemonstration från den svenska respektive norska kungamakternas sida, men de kan också ses som uttryck för regenternas intresse av att kunna vistas i området under längre tider.

I Håkon Håkonssons saga kan vi läsa att det hölls ett flertal fredsmöten under 1200-talets mitt, främst mellan Norge och Sverige, t.ex. vid Kungahälla, «i Elva» och vid Torskabacka, dvs. Torskog beläget mitt för Lödöse på den västra sidan av Göta Älv. Det senare ska ha skett år 1249, och efter vissa förvecklingar tycks det ha varit just Birger Jarl, gift med Knut Erikssons dotter Ingeborg, som här mötte Håkon Håkonsson för samtal om fred. Det hela slutar med en förlikning och Birgers och Ingeborgs dotter Rikissa gifts bort med Håkons son också han kallad Håkon Håkonsson. Vi vet att år 1260 möts Håkon och Birger igen, då tillsammans med sina söner och platsen var troligen Ragnhildsholmen intill Kungahälla (Carlsson 2006:144 f).

Tidshorisonter i Skara

I Adam av Bremens krönika *Gesta hammaburgensis ecclesiae pontificum* från 1070–1080-talen kan vi läsa om Skara som en kyrklig centralort av betydelse. Han skriver bl.a. om «den mycket stora (alt. betydande) staden Skara» – ett uttryck vars betydelse diskuterats (Adam av Bremen 1984:102 f; Nyborg 1984:328; Sawyer 1986:297 f).

De arkeologiska material som idag finns från Skara visar också att de äldsta delarna av stadsbebyggelsen sannolikt varit samtida med äldsta spåren av kyrkans aktiviteter i området, från *1000-talets början*.

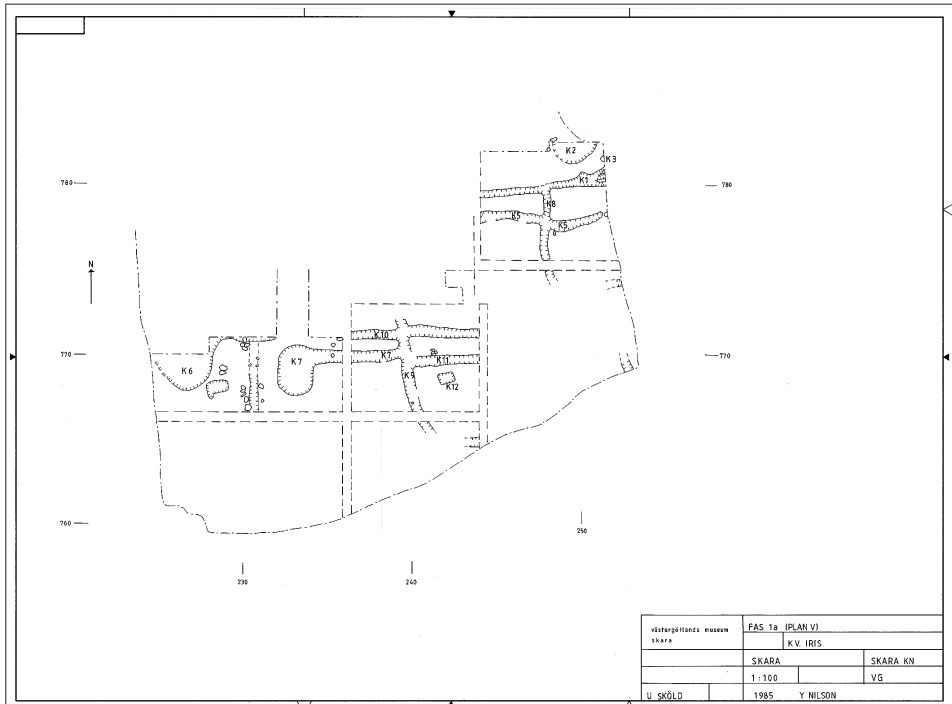
I området finns diffusa avsatta kulturlager daterade redan *till 700–800-talet*. Dateringarna är gjorda på fiskben eller andra små ben som påträffats i de understa avsatta kulturlagren, från flera olika områden av den ursprungliga stadsytan. Att bebyggelselämningarna från

1000-talets början tycks anpassade till ett redan då befintligt gatu/vägnät tyder också på att det pågått aktiviteter i området redan innan stadsbebyggelsen etablerades (Berglund 1996a, 1996b; Carlsson 2007b; 2007c.) Eftersom små fiskben knappast kan ha bevarats om de inte legat i orörda lager allt sedan den tid då de deponerats, kan dateringarna med stor sannolikhet knytas till platsen även om inga andra direkta bebyggelse lämningar ännu påträffats (C14-prov från kv. Tor med idnr. Ua-3349/1395±35 BP; Ua33048/1400±35BP; Ua 33045/1400/±35BP (Carlsson 2007b; 2007c).

Idag känner vi också till en rad förhållandevis tidiga kyrkliga etableringar i området närmast staden, sannolikt med rötter redan i sent 800-tal men med en mer omfattande verksamhet främst under sent 900-tal och tidigt 1100-tal. Ett aktuellt exempel utgör lämningarna av den gårdskyrka som nu undersökts strax intill Varnhems kloster, där man funnit spår av minst en träkyrka och en stenkyrka med gravar från sent 800-tal och framåt (Enligt muntliga uppgifter av projektledarna M. Vretemark och Tony Axelsson på Västergötlands museum i mars 2007).

De äldsta kända uppgifterna om domkyrkan S:ta Maria, S:t Nikolaus och S:t Lars kyrka härrör från 1000-talets mitt och det är också från denna tid som det skriftliga källmaterialet och de daterade kvarstående lämningarna visar på omfattande kyrkliga aktiviteter i området runt Skara.

Spår av den äldsta urbana bebyggelsen har framför allt påträffats närmast de äldsta kyrkobyggnaderna, vid domkyrkan S:ta Maria och vid S:t Nikolaus. Stora s.k. långhus av

Figur 5. Översikt som visar läget för de äldsta tomtdikena i kv. Iris belägen nordöst om domkyrkan. Ritning Västergötlands museum.

en typ som var vanliga på landsbygden vid denna tid är de enda tydliga byggnadsresterna som dokumenterats förutom spår av en rad diken grävda ner i den sterila leran. I vissa fall tycks dessa diken ha utgjort tomtgränser även för den senare medeltida bebyggelsen, andra inte. Dikena har föranlett några av utgrävarna att diskutera om det eventuellt funnits en säsongsbunden bosättning på vissa tomter (Berglund 1996a;1996b; Carlsson 2007b).

Den keramik som tillvaratagits från dessa äldsta stadslager i Skara var av en påfallande enhetlig karaktär, något som fört tankarna till en homogen grupp stadsinvånarna med likartade vanor och kontaktområden, kanske kyrkans folk. Materialet avviker både i form, kvalitet och mängd från de äldsta materialen i Lödöse och Kungahälla. I närmast yngre faser minskade mängden keramik ganska markant generellt inom hela stadsområdet, och typerna blev fler och liknar de i Lödöse och Kungahälla även om mängden är betydligt mindre (Carlsson 2007a:66 f).

Från och med *sekelskiftet 1100* och strax därefter, har den bebyggda ytan vuxit och aktiviteterna på de enskilda tomterna har ökat markant. Från denna tid finns också diffusa spår av murade stengrunder främst i kvarteren närmast domkyrkan. Strax väster om domkyrkan intill S:t Nikolaus kyrka har spår av omfattande brons och kopparsmide dokumenterats, aktiviteter som kan ha hört samman med den kyrkliga byggnadsverksamheten. Det var sannolikt också vid denna tid som domkyrkan fick sin krypta, en anläggning som har en närmaste motsvarighet i den s.k. Sverkersgården vid Alvastra i Östergötland (Widéen 1986:557 f; Carlsson 2007a:69).

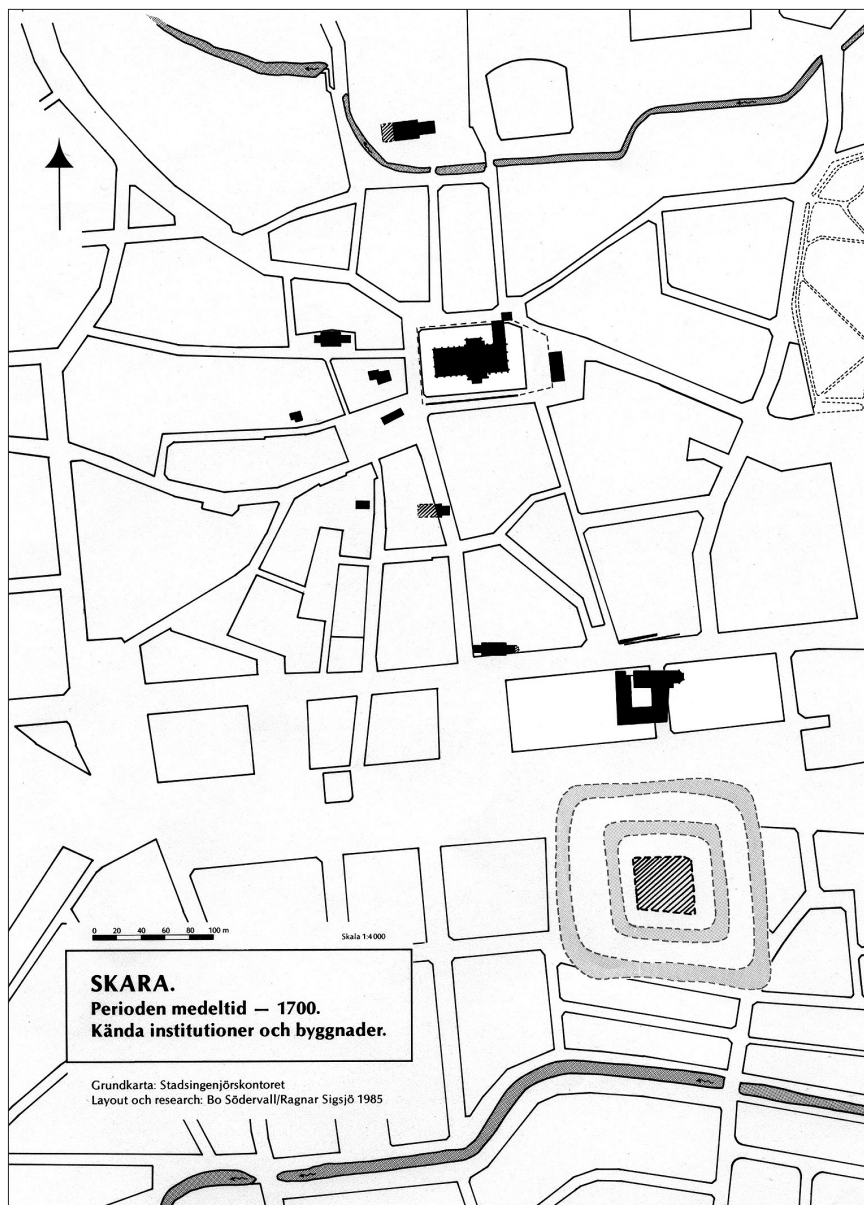
Under *1100-talets andra hälft och 1200-talets början* förtätades bebyggelsen ytterligare inom stadstomterna, och ytterligare hantverksaktiviteter noteras. Spår av olika typer av metallhantverk, läderhantverk samt ben/hornhantverk påträffas nästan överallt i stadsområdet.

Då etableras också *Varnhems kloster* bara några km öster om Skara och inte långt efter tillkommer även *Gudhems kloster*. Samtidigt kan man ana en viss stagnation i stadsbebyggelsens utbredning och i verksamheterna på stadstomterna, något som blir allt tydligare under 1200-talets senare del och under 1300-talets början.

I staden tillkom ytterligare en kyrka belägen strax söder om domkyrkan och helgad åt S:t Lars och redan år 1239 etablerades ett fransiskanerkonvent strax norr om själva stadsbebyggelsen. År 1242 byggdes också ett kloster i den södra utkanten av staden, en anläggning som hörde till dominikanerorden.

Av de bevarade kulturlagren att döma, avtar dock de profana aktiviteterna i staden överlag redan under *1200-talets senare del*. Man skulle kunna se detta som en följd av att kyrkan då var så etablerad både i och runt om staden, att de verksamheter som varit en förutsättning för stadens tillväxt inte längre var lika efterfrågade. Att materialen minskar i stora delar av stadsområdet har tolkats som en reell nedgång i de aktiviteter som tidigare bedrivits på stadstomterna och inte bara som en följd av sämre bevaringsförhållanden i de yttligare liggande kulturlagren.

Detta kan man bl.a. tydligt avläsa i arkeologiska materialen från två centrala stadstomter belägna strax väster om domkyrkan. I de kvarter som ligger strax nordöst om domkyrkan ser vi inte samma nedgång. Detta har tolkats som om verksamheten där kan ha haft en speciell koppling till den fortsatta kyrkliga verksamheten i staden – inte bara till byggnationen. Under denna tid uppförs även de äldsta delarna av stadens hospital, också det beläget i de södra ytterområdena liksom borgen Gälakvist, som byggs på en konstruerad jordkulle söder om bebyggelsen.

Figur 6. Karta över stadsområdet i Skara, där kyrkorna markerats. Underlagskarta ur Sigsjö 1986:162.

Under 1300-talets början fick Gälakvist konkurrens av det då nyanlagda Axvalla hus beläget några km sydöst om staden inte långt från det stora cistersienserklostret i Varnhem grundat på 1150-talet. Samtidigt flyttade biskopen sin verksamhet utanför staden bl.a. till gården Mildshed, senare kallad Brunsbo belägen öster om staden utmed vägen till Axvall och Varnhem (Linde 1986:272 f).

Något om aktörerna

I de förhistoriska materialen från nuvarande Västsverige kan man se viktiga skillnader mellan den västra och den östra delen av undersökningsområdet. De östra delarna av Västergötland, där Skara ligger, har präglats av de exceptionella förutsättningar för ett ekonomiskt bärkraftigt småskaligt jordbruksamhälle, som fanns där före stadstiden. De arkeologiska materialen visar, att området allt sedan äldre järnålder, kanske redan tidigare, dominerats av en ekonomiskt stark «landskapsaristokrati» vars rikedomar t.ex. avspeglar sig i ovanligt rika skattfynd och ett stort antal bebyggelseområden med centrala funktioner.

I denna miljö etablerar den europeiska kyrkan en omfattande missionsverksamhet sannolikt redan under sent 800-tal, en verksamhet som bl.a. ledde till ett intensivt och omfattande kyrkobyggnad. Den äldsta domkyrkan och Nikolai kyrkan etableras sannolikt redan i början av 1000-talet i Skara och bara något år senare omtalas Skaratrakten som «*civitas maxima*» i kyrkligt avseende.

Under hela 1100-talet kan man se att både staden och området runt densamma utgjorde ett centrum för kulturell utveckling vad gällde t.ex. byggnadsverksamhet, konst, utbildning. Men vid 1200-talets mitt förändrades också stadens funktion. Stadsbebyggelsen minskade till ytan och Skara blev ort av mer lokal ekonomisk betydelse.

Älvdalen i väster har präglats av den ekonomiska tillväxt som goda västliga transport- och kommunikationsmöjligheter erbjöd. På några platser finns spår som antyder förekomst av en äldre lokal aristokrati, t.ex. nära Lödöse och nära Kungahälla, men inte alls i den omfattning som i Skaraområdet. I området saknas i stort spår av tidiga kyrkliga aktiviteter. Ett undantag utgör Nödinge kyrka, belägen utmed älven mitt emellan de båda städerna Kungahälla och Lödöse.

De äldsta bebyggelse lämningarna i Lödöse och i Kungahälla, har båda liknats vid kungsgårdsanläggningar. Efter bara några år expanderade verksamheten på båda ställena, bebyggelsen reglerades och en rad olika hantverkare etablerade sina verksamheter. Den norska kungamakten anlade en borg i Kungahälla redan under tidigt 1100-tal och inte långt därefter bedrev man organiserat djuphavsfiske och oxhandel i större skala. I Lödöse byggdes hela kvarter med standardiserade hus av välvuxet ekvirke från trakten – ett arbete som sannolikt krävt en viss organisation. Redan före 1100-talets mitt tillverkades här mynt, precis som i Sigtuna, medan den kyrkliga aktiviteten fortfarande tycks ha varit begränsad.

Axel Christophersen kallar området runt Göta älvs mynning för ett:

...konfliktlandskap som gjennom å fremstå både som en scene for en reell som «rituell» krigføring, blir forlent med en særlig betydning (og eksponering) i perioder der tronpretendenter var i ferd med å bygge opp eller styrke sitt «image» ovenfor aspirerende tronpretendenter innad i riket eller ovenfor ytre fiender.

Han menar, att:

...utviklingen av Konghelle som urbant senter lengt sør i Ranrike kan ut fra detta ikke forståes løstrevet fra dette landskapets «doble» bestemmelse, dels som erobret landskap som skulle forsvares i det norske herreveldets periferi, dels som ett grenseland i krysningspunktet mellom de tre nordiske kongedømmenes økonomiske og politiske interessesfære. (Christophersen 2001:200 ff).

Både Kungahällas men också Lödöses tillkomst utgör tydliga markeringar i något som skulle kunna kallas den *ekonomiska och politiska maktens landskap*, stödjepunkter för de skandinaviska rikenas enskilda men också gemensamma intressen, kanske just därför mötespunkter vid viktiga uppgörelser.

I Lödöse var det de ekonomiska och de politiska intressena som dominerande aktiviteterna, inte kyrkan. Läget gav möjligheter till kontroll av trafiken på och vid älven och närheten till Kungahälla, som hörde till den norska makteliten gav den en speciell politiskt betydelse i en tid då territoriella gränzoner etablerades. Ett sådant synsätt kan också förstärka diskussionen kring den senare utvecklingen i området, när Lödöse blev en handelsplats av viss internationell betydelse, något som gjorde det möjligt för staden att expandera ännu under 12–1300-talet.

Kungahälla tycks snarast ha varit platsen för en rad viktiga händelser främst med politiska förtecken, redan under sen vikingatid. Områdets betydelse under ett tidigt skede är uppenbar – och man kan också här möjligen tala om en viktig funktion i området innan platsen fixerats och staden byggts. När namnet Kungahälla nämns i sagorna skulle det kunna vara ett resultat av att staden då sagorna tecknades ner var den naturliga referenspunkten.

Den europeiska kyrkan riktar redan under 900-talet sina intressen framför allt mot de östra delarna av nuvarande Västsverige inte mot väster, men inte heller mot Svealandskapen och Birka, det område där missionsinsatserna en gång initierades, enligt det bevarade skriftliga källmaterialen. (De senaste resultaten bl.a. från den pågående Varnhemsprojektet antyder att denna verksamhet kan ha påbörjats redan under 800-talet, enl. muntliga uppgifter av Maria Vretemark och Tony Axelsson, Västergötlands Museum).

Olof Skötkonungs nära släktrationer till den danska kungamakten kan ha bidragit till hans lyckade samverkan med kyrkan just i Västergötland. Strax efter 1000-talets mitt – när vi kan se en intensifierad verksamhet på den kyrkliga fronten i Skaratrakten – uppträdde en stormannasläkt företräd av Stenkil Ragnvaldsson på den svenska politiska arenan. Stenkils både söner Inge den äldre och Hallsten efterträdde honom och det var sannolikt till dem (Västgötakungarna I och H), som påven riktade ett par brev till skrivna på 1080-talet, brev som ansetts markera var den europeiska kyrkan ansåg att den politiska tyngdpunkten låg vid den tiden. Då var stadsbebyggelsen i Skara redan etablerad och de äldsta delarna i den kungsgårdslignande anläggningen i Lödöse. Då hade även den norska kungamakten riktat sina intressen mot Göta älvs mynningsområde. Kungahälla anlades sannolikt före Olofs Kyrres död år 1093.

När Inge den äldre från Sverige, Magnus Barfot från Norge och Niels Svendsen från Danmark enligt Knyttlingasagan möttes vid «landamäret vid älven» i närheten av både Kungahälla och Lödöse år 1101 var som sagt både Skara, Lödöse och Kungahälla etablerade. Under 1100-talets början sker en tydlig expansion i alla de tre städerna både vad gäller byggnation och konsumtion och hantverksaktiviteter. Detta sker sannolikt strax före den förödelse Snorri Sturlasson beskriver i Kungahälla 1134–35, händelser som hör samman med en större konflikt som antyder både politiska och religiösa undertoner. Därefter, strax före 1100-talets mitt, startade en kamp om den centrala politiska makten i nuvarande Sverige på allvar och flera nya intressenter dyker upp på den svenska politiska arenan (Carlsson 2007a:168 f).

Sverker I, gift med Ulvhild som var dotter till en norsk hövding och tidigare gift med den danske kungen Niels, etablerade verksamheter/politiska stödjepunkter både i östra och västra

delarna av Götalandskapen. Även i det andra giftet följde han samma modell, hustrun Rikissa hade varit gift med Niels son Magnus. Samtidigt styrdes Västergötland av en lagman från Västergötland, Karl Sunesson även kallad Karl i Edsvära eller «fäderneslandets fader». Han sluter ett fördrag med den norske kungen Harald Gille angående gränsen mellan Västergötland och Norge och han kallas då «kung». Samme Karl figurerar också märkligt nog i källorna som medlare i interna norska trontvister år 1137, något som B. Sawyer menar är «typisk för de makthavande i ett gränsland, där de egna särintressena styr ställningstagandena» (Sawyer 1993:55). Möjligen var det även Sverker I som initierade den äldsta kända myntningen i Lödöse och han tog de första initiativen till grundandet av ett cistercienserkloster på Lurö i Vänern, till vilket Erik Jedvardssons släkting – fru Sigrid – sedan skänkte mark i Varnhem nära Skara – dit verksamheten också flyttades omkring år 1160 (Carlsson 2007a:133 f).

Det var också Eriks son Knut som senare stärkte Lödöses roll som betydelsefull myntort, och han tog troligen också initiativet till den äldsta borganläggningen i Lödöse, den som finns avbildad på samtida myntbilder. Enligt legenden mördades Erik i Uppsala av Sverker I:s son Karl år 1160. Så snart Eriks son Knut tagit tillbaka makten drev han en kampanj för att få fadern helgonförklarad, och Erik skrinlades i Uppsala och inte i Varnhem, som man skulle kunna väntat. Kanske kan det ses som en politisk markering av Västgötsläktens önskan om makt över resten av riket.

Från och med 1200-talets första hälft tycks de stora skillnaderna mellan materialen från de västra och de centrala delarna av landskapet inte längre vara så tydliga. Då var det svenska rikets territoriella gränser delvis definierade och det var tid för en man som Birger Jarl att kliva in på scenen. Man kan ana att den politiska maktens företrädare inte längre var så beroende av alliansen med den religiösa maktens företrädare som tidigare. Västergötland och Sverige hade etablerat sig på den europeiska marknaden, t.ex. inom den framväxande Hansaorganisationen. I detta avseende kom Lödöse att spela en allt viktigare roll. Att Birger Jarl blev begravd i Varnhems klosterkyrka kan ses som ett uttryck för landskapets fortsatta betydelse men också ett uttryck som markerade riksenandet eftersom det skedde under en tid då både ärkebiskopssätet i Uppsala redan etablerats och Stockholm grundats som rikets huvudstad.

Skara gick tillbaka som stad under 1200-talets senare del allt när den kyrkliga etableringen blivit allt mer manifest. Till och med biskopen flyttade i huvudsak sin verksamhet utanför staden. Lödöse växte däremot som internationell handelsort. Mynttillverkning skedde oavbrutet ända fram till 1300-talets mitt, under de senare åren på en ny plats nära dominikanerklostret. Vid denna tid fick också äntligen den svenska centralmakten kontroll över en landremsa direkt ut till Nordsjön – en viktig markering för att kunna hävda sig ännu bättre på den europeiska handelsmarknaden. Kungahällas betydelse minskade och viktiga politiska aktiviteter flyttades från Kungahälla till den från och med år 1308 nyuppförda Bohus fästning, vars tillkomst hör nära samman med den dåtida skandinaviska gränsproblematiken i Göta älvdalsområdet.

Summary

During the 11th century, three towns were established in the border region between the three Nordic kingdoms, Sweden, Norway and Denmark. *Kungahälla* is frequently mentioned in connection with events taking place by the river Göta Älv in the Norse Sagas. The earliest document to mention Kungahälla, is written around 1130. The oldest urban settlement was

probably a royal demesne. A citadel and a church built by Sigurd Jorsalafar also belong to this period. In the mid-1130s, new construction work took place, dated to 1138–39. During the latter part of the twelfth century buildings changed, and finds of ceramics indicate widespread international contacts, primarily around the North Sea. Furthermore animal bones reveal both organized deep-sea fishing and extensive use of oxen. Around 1200 the settlement was restructured. The castle of Ragnhildsholmen was built, and both a Franciscan and an Augustinian monastery were established in the late twelfth century. A large number of unused coins may indicate local coinage. By the mid-thirteenth century, the town as an institution was a reality.

The oldest written evidence of *Lödöse* has been dated to 1151–52, and the name Leodu(s) is found on coins from the same period. Lödöse is situated on the east side of the Göta River. The earliest urban settlement is dated just before 1100, probably a royal demesne. In the early twelfth century there was a marked quantity of buildings of sturdy, well-grown oak, the buildings were of standard form and size. Extensive and varied handicrafts have been recorded, and the ceramics suggest extensive consumption and many contacts along the North Sea Coast. In the early thirteenth century the sites were rearranged. The castle was built within a system of multiple moats. Minting has been documented since the middle of the 12th century until around 1300.

Adam of Bremen refers to *Skara* as the centre of religious activity, with the first diocese in what later became Sweden. The earliest urban building was probably contemporary with the earliest church, dating to the mid-eleventh century. Today we also know that there are some remains from an earlier settlement dated by C14 to about 700–900 AD. Around 1100 secular buildings expanded and there are also traces of activities principally connected with religious buildings, for example the cathedral crypt. During the second half of the twelfth century the development of the urban sites continued but by the beginning of the thirteenth century there are signs of stagnation. Still the church of St Peter and a Franciscan and a Dominican monastery were established. But the activities generally declined during the latter part of the thirteenth century. This is probably due to the fact that activities associated with the church's sphere of power were no longer needed to the same extent as earlier.

Litteratur

- Adam av Bremen. 1984. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Översatt av Svenberg E. och kommenterad av Hallencreutz C. F., Johannesson K., Nyberg T. & Piltz A. Stockholm.
- Andersson H. 1981. *Kungahälla*. Projektet Medeltidstaden rapport 29. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer.
- Andersson H. 1994. (red). *Kungahälla Arkeologi 1990*. Kulturhistorisk rapport nr. 23 från Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. Göteborg.
- Andersson, H. 2001. Kungahällas urbanisering i ett västskandinaviskt perspektiv. I: Andersson H., Carlsson K. & Vretemark M. (red.) *Kungahälla – problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr. 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr. 28: 187–198. Uddevalla. Stockholm.
- Andersson H. och Carlsson K. 2001. Kungahällaprojektet – en bakgrundsteckning. I: Andersson H., Carlsson K. & Vretemark M. (red) *Kungahälla – problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr. 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr. 28: 9–28. Uddevalla. Stockholm.

- Andersson, H., Carlsson, K. & Vretemark M. 2001. *Kungahälla – problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr. 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr. 28. Uddevalla. Stockholm.
- Berglund, A. 1996a. *Kv. Rådhuset 32. Arkeologisk undersökning 1988, fornl. 69, Skara, Vg*. Rapport 1996:12, Skaraborgs Länsmuseum. Skara.
- Berglund, A. 1996b. *Kvarteret Rådhuset. Arkeologisk undersökning 1990, Fornlämning 8, Skara stad och socken, Västergötland*. Rapport 1996:13, Skaraborgs Länsmuseum. Skara.
- Carlsson, K. & Ekre, R. 1980. *Gamla Lödöse!*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Skara.
- Carlsson, K. 1982a. *Stratigrafi i Gamla Lödöse. Lödöse Västsvensk medeltidsstad I:3*. Stockholm.
- Carlsson, K. 1982b. *Importkeramik i Gamla Lödöse. Lödöse Västsvensk medeltidsstad III:2*. Stockholm.
- Carlsson, K. 1988 (red.). *Kungahälla. Arkeologi 198–87*. Kulturhistorisk rapport 21 från Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län.
- Carlsson, K. 1990a. (red.). *Kungahälla Arkeologi 1989*. Kulturhistorisk rapport 22 från Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län.
- Carlsson, K. 1990b. Spår av det tidigmedeltida Kungahälla. I: Carlsson K (red.) *En arkeologisk undersökning 1989. Kungahälla Arkeologi 1989*. Kulturhistorisk rapport 22 från Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län: 5–28. Göteborg.
- Carlsson, K. 1994. Keramiken i Kungahälla. Andersson H (red.) *Kungahälla Arkeologi 1990*. Kulturhistorisk rapport 23 från Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län: 37–50. Göteborg.
- Carlsson, K. 1998. *Tre kvarter i Gamla Lödöse, funktion och kronologi*. Urbaniseringsprocesser i Västsverige. En utvärdering av uppdragsarkeologisk möjligheter att belysa historiska processer. Gotarc serie C. Arkeologiska Skrifter No. 19. Göteborg.
- Carlsson, K. 2001a. Keramiken i Kungahälla – om kronologi, handel och funktion. I: Andersson H, Carlsson K & Vretemark M (red.) *Kungahälla – problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr. 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr. 28): 57–74. Uddevalla. Stockholm.
- Carlsson, K. 2006. *Lödöse. Birger Magnusson – den siste Jarlen*. Skrifter från Västergötlands museum nr. 35: 144–145. Skara.
- Carlsson, K. 2007a. *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000–1300*. Lund Studies in Historical Archaeology nr. 6. Uddevalla.
- Carlsson, K. 2007b. *Arkeologiska undersökningar i kvarteret Tor 1, 2, 3, 7, 8 och 9, 1984 och 1987. Fornlämning 68, Skara stad och socken, Västergötland*. Manus under tryckning.
- Carlsson, K. 2007c. *Arkeologisk undersökning i kvarteret Iris, fornlämning 68, Skara stad & socken, Västergötland. 1985*. Manus under tryckning.
- Christophersen, A. 2001. Konghelle i middelalderen – momenter til en diskusjon. I: Andersson H., Carlsson K. & Vretemark M. (red.) *Kungahälla – probleben och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr. 28: 199–210. Uddevalla. Stockholm.
- DS= Diplomatarium Suecanum 1. Utgiven av J.G., Liljegren (red.). 1829. Stockholm.
- Ekre, E. 1993. Lödöse och Göta älvdalen från 1200-talet till 1500-talet. I: Nilsson A.T. (red) *Kring Göta Älv, studier i en dalgång*. 59–69. Göteborg.
- Ekre, R. 1979. Om Olovskyrkan i Gamla Lödöse. *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1979–1980*: 77–99.
- Ekre, R. 1991. Borg och kungsgård i Lödöse. *Skärvor och fragment, kring medeltid i Älvsborgs län. Västgöta-Dal 1989/90*: 54–72. Vänersborg.
- Jonasson, A. 2001. Medeltida kyrkor och centralorter i Bohuslän. I: Andersson H., Carlsson K. & Vretemark M. (red.) *Kungahälla – problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr. 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr. 28: 175–186. Uddevalla.
- Linde, G. 1986. Ortnamn i Skara. I: Sträng A, Sigsjö R & Södervall B (red.) *Skara I. Före 1700. Staden i stiftet*: 269–27. Skara.
- Linge, L. 2000. (red.) *Nordiska möten. Antologi kring trekungamötet 1101*. utg. av Föreningen Kungälv's Musei Vänner. Kungälv.

- Lorentzson, M. 1991. Märkliga fynd från grävningar i Nödinge kyrka. *Skärvor och fragment, kring medeltid i Älvsborgs län. Västgöta-Dal 1989/90*: 110–120. Vänersborg.
- Lundberg, E. B., 1942. Klosterruinerna i Dragsmark och Gamla Kungahälla. Nya undersökningar sommaren 1942. Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1942: 76–79. Göteborg.
- Olsson, G. 1953. *Sverige och landet vid Göta Älvs mynning. Göteborgs högskolas årsskrift*. Vol. 3. Göteborg.
- Rytter, J. 2001a. Den profane bebyggelsen i middelalderens Konghelle. I: Andersson H., Carlsson K. & Vretemark M. (red.) *Kungahälla – problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr. 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr. 28: 29–56. Uddevalla. Stockholm.
- Rytter, J. 2001b. Håndverk i middelalderens Konghelle. I: Andersson H., Carlsson K. & Vretemark M. (red.) *Kungahälla – problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr. 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr. 28: 75–110. Uddevalla. Stockholm.
- Rytter, J. 2001c. Tegelovnen i Konghelle. I: Andersson H., Carlsson K. & Vretemark M. (red.) *Kungahälla – problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr. 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr. 28: 134–148. Uddevalla. Stockholm.
- Sawyer, B. 1986. Skaras profana historia under medeltiden. I: Sträng A, Sigsjö R & Södervall B (red.) *Skara 1. Före 1700. Staden i stiftet*: 293–370. Skara.
- Sawyer, B. 1993. Västsvrige och äldvalen under vikingatid och äldre medeltid. I: Nilsson A. T. (red.) *Kring Göta Älv, studier i en dalgång*: 50–58. Göteborg.
- Sigsjö, R. 1980. *Skara*. Projektet Medeltidsstaden, rapport 21. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Stockholm.
- Sigsjö, R. 1986. Skara – stadsplan, arkeologi och historia. I: Sträng A., Sigsjö R. & Södervall B. (red) *Skara 1. Före 1700. Staden i stiftet*. 123–250. Skara.
- Snorri Sturlasson, Nordiska Kungasagor, i översättning av K.G. Johansson. Stockholm 1994.
- Stibeus, M. 2001. Sigurd Jorsalfars kastell och Ragnhildsholmen. I: Andersson H., Carlsson K. & Vretemark M. (red.) *Kungahälla – problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr. 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr. 28: 149–174. Uddevalla. Stockholm.
- Vretemark, M. 2000. *Gamla Lödöse – analys av djurbensmaterial. Urbaniseringsprocesser i Västsverige. En utvärdering av uppdragsarkeologisk möjligheter att belysa historiska processer*. Gotarc serie C. Arkeologiska Skrifter No. 31. Göteborg.
- Vretemark, M. 2001. Kungahälla – om handel och varutbyte med animalieprodukter. I: Andersson H., Carlsson K. & Vretemark M. (red.) *Kungahälla – problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr. 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr. 28: 111–133. Uddevalla. Stockholm.
- Widéen, H. 1986. Domkyrkan som konstminne. Äldre forskning och nya grävningsrön sammanställda. I: Sträng A. Sigsjö R. & Södervall B. (red.) *Skara 1. Före 1700. Staden i stiftet*: 543–594. Skara.

